

ELS ESPAIS DEL MERCAT I L'ECONOMIA ROMANA, TIPOLOGIA I DESCRIPCIÓ*

Juan José Ferrer Maestro
Universitat Jaume I

L'ECONOMIA DE L'ANTIGUITAT I EL MERCAT

L'estudi de l'economia de l'antiguitat sempre ha estat difícil pel tractament de dades comptables contemporànies a cada període històric (o per l'absència d'aqueixes dades) i, consegüentment, el valor donat a la font informativa en cadascun dels casos en què és requerida¹. Els elements quantitius amb els quals es poden extraure conclusions modernes s'obtenen de certs documents que els presenten com a magnituds d'interès particular o institucional, en alguns casos; mentre en altres són esgrimides com a elements propagandístics. Entre els diferents exemples que podem utilitzar es troben les cartes de negocis del temps d'Hammurabi, procedents dels *karu* de Nínive, Sippar, Ur, Larsa o Babilònia, les aproximadament 15.000 tauletes capadòcies, que componen els arxius dels mercaders assiris que al segle XIX aC se sentiren atrets per la riquesa metal·lífera d'Anatòlia; o les xifres donades per Titus Livi, corresponents als botins aconseguits pels generals romans en les seues guerres d'expansió. En totes aquestes aportacions no hi ha cap referència a la tipificació que un economista de l'actualitat no dubtaria a formular sobre els distints sistemes econòmics que les han generat. Per això, resulta comprensible comprovar l'existència d'una tenaç controvèrsia que, des de fa quasi un segle i mig, anima l'estudi i la consideració de l'economia de l'antiguitat, originada en l'anàlisi de *l'oikos*, una formulació teòrica elaborada per Karl Rodbertus a mitjan segle XIX, per ser utilitzada com a única base d'imposició fiscal a l'antiguitat clàssica (RODBERTUS, pàg. 339 i següents).

El relat diacrònic d'aquesta divergència fou ben descrit per Harry W. Pearson i les principals aportacions al debat han sigut reeditades per M. I. Finley. En aquestes informacions em basaré per tractar de fer comprensibles els principals punts de divergència del debat (PEARSON, 1976; FINLEY, 1979).

* Aquest treball fou una conferència pronunciada a la Universitat de València el dia 25 d'abril de 2002, amb motiu de les *XVII Jornadas de Estudios Clásicos*.

1. L'anàlisi crítica a aquesta forma de procedir i els problemes que plantegen aquestes dades i el seu tractament es poden veure en M. I. FINLEY, *Historia antigua. Problemas metodológicos*, Barcelona, 1986 (Londres, 1985), especialment al capítol segon. Ja en la seua famosa obra *The Ancient Economy*, Berkeley, 1973 (trad. *La economía de la antigüedad*, Madrid, 1975, cap. I, pàg. 27-28), el mateix Finley havia destacat l'absència del que encertadament anomenà «un raonament per mitjà de l'ús de xifres».

Essencialment, es tracta de conèixer el procés de transició d'una *economia natural* a una *economia monetària*, que no fou només una qüestió tècnica que resultà de la substitució del bescanvi per la compra amb diners. Atès que l'ús de la moneda sorgia en una xarxa social completament diferent de l'imperant en una economia d'intercanvis en espècie, calia atendre als canvis socials i no a la qüestió formal de l'aplicació dels diners. D'ací la importància de l'*oikos*, (element únic i representatiu de totes les possessions i rendes de l'hisendat grecoromà) el qual es gravava amb un únic impost, el *tributum*, en contraposició al complex sistema tributari de les societats modernes (les de Rodbertus i les nostres), amb una economia expansiva, les càrregues fiscals de la qual s'apliquen distingint entre ingressos per rendes i patrimoni personal.

L'element bàsic que suscità, posteriorment, la discussió, fou l'afirmació de Rodbertus que en aquesta economia de l'*oikos*: «no intervenen la compra i la venda, no canvien de mà els productes. Com el dividend nacional no canvia de mans, mai no es divideix en les diverses categories d'ingressos, com en els temps moderns [...] Tot açò reclama una economia en espècie. No calia diners per fer que el dividend nacional passara d'una fase de producció a l'altra, ja que no intervenia cap canvi de propietat» (RODBERTUS, pàg. 345-346).

És convenient aclarir que, en una economia moderna en expansió, les diverses etapes de la producció estan lligades entre si a través del procés de compra i venda, i creen així diversos graus de participació en el repartiment del dividend nacional (PIB), que prenen la forma d'ingressos monetaris.

Pocs anys després, en 1893, Karl Bücher va intentar establir una teoria general del desenrotllament econòmic des de les comunitats primitives fins a l'època moderna, i va relacionar l'estudi de la vida econòmica del món antic amb l'economia primitiva.

La seua tesi es basava en l'afirmació que abans de l'aparició de l'estat modern no existí una vida econòmica complexa (*Volkswirtschaft*) en un estadi superior al de la ciutat. Hi hagué una fase d'economia domèstica tancada (*geschlossene Hauswirtschaft*), que arribà fins a l'any 1000 dC, en la que la producció es destinava a cobrir les pròpies necessitats; una autarquia sense intercanvis amb unes altres unitats econòmiques. Els aspectes econòmics que afectaren grecs, cartaginesos i romans s'integraren en l'economia de l'*oikos*. Sostingué que expressions com ara producció, capital, oferta, demanda, empresari, etc., aplicades amb el caràcter de termes propis d'un sistema econòmic, no existien en el món antic (BÜCHER, pàg. 114).

Dos anys més tard, Eduard Meyer s'oposà enèrgicament a aquesta tipificació: «l'últim període de l'antiguitat –va dir– fou en essència totalment modern», i tractà de confirmar-ho amb afirmacions que pareixien determinants: «el món antic posseïa una vida econòmica articulada amb un sistema de transports altament desenrotllat i un intercanvi intensiu de

productes». «A l'antic Orient trobarem des dels primers temps de què es tenen testimonis escrits una manufactura altament desenrotllada, un sistema general de comerç i l'ús de metalls preciosos com mitjans d'intercanvi.» (MEYER, pàg. 88-90).

La postura de Meyer, anomenada entre alguns autors «modernitzadora», «positiva» o «punt de vista dels historiadors», és per a Harry W. Pearson un «enfocament orientat pel mercat», en clara al·lusió a l'element principal que, com veurem, defineix l'existència d'un sistema econòmic de característiques modernes (PEARSON, pàg. 55).

La institució clau de l'economia de l'últim segle i mig és el mercat. El mecanisme d'aquest integra en un sistema econòmic autocontingut la producció, el comerç i els diners. Per tant, els que postulen l'existència permanent d'una indústria manufacturera, de comerç a gran escala i d'importants operacions monetàries, pressuposen que l'organització, econòmica ha seguit sempre els mateixos models de mercat que existeixen en la moderna societat industrial.

El debat s'enriquí anys més tard amb les dades que aportà Max Weber en incloure, com a objectius de l'antiga cultura grecoromana, l'orientació politicomilitar de l'economia d'aquesta, és a dir, la guerra com a mitjà amb què obtenir els avantatges econòmics que en temps de pau s'aconseguien per mitjans polítics: «La disciplina militar significa el triomf de la democràcia [...] a les masses no cavalleresques els donaven armes, amb la qual cosa es posava en les seues mans el poder polític [...] La democràcia municipal de l'antiguitat és un gremi polític [...] El tribut, el botí, els pagaments de ciutats confederades eren distribuïts només entre els ciutadans [...] El monopoli d'aquest gremi incloïa la distribució de la terra conquistada entre els ciutadans i la distribució dels botins de guerra; finalment, la ciutat pagava de les rendes de l'activitat política subvencions per a teatre, repartiments de blat i remuneracions a aquells que hi exercien com a membres dels tribunals de justícia i de l'assemblea» (WEBER, pàg. 275; 279-280).

Aquestes formulacions *weberianes* pareixien donar la raó als que rebutjaven, des de postures *primitivistes*, la qualificació moderna de l'economia precapitalista², però una nova i prestigiosa opinió vingué a afegir-se a la controvèrsia. M. Rostovtzeff argumentà que el debat havia de centrar-se en les fases de major desenrotllament econòmic de l'antiguitat (període hel·lenístic i primer període romà), i es resistí a admetre que el

2. L'article de M. I. FINLEY, «The Ancient City: From Fustel de Coulanges to Max Weber and Beyond», en *Comparative Studies in Society and History*, 19, 1977, pàg. 305-327, reimp. en B. D. Shaw – R. P. Saller (eds.), *Economy and Society in Ancient Greece*, Londres-Nova York, 1982, (trad. *La Grecia antigua. Economía y sociedad*, Barcelona, 1984, cap. I) suscità un enorme interès contemporani per Max Weber i generà importants discussions, com pot comprovar-se a l'obra col·lectiva sobre aquesta reflexió, publicada poc després del traspàs de Finley, esdevingut en 1986: *La cité antique? À partir de l'oeuvre de M. I. Finley*, núm. VI-VIII de la revista *Opus*, 1987-1989.

món antic no hagués experimentat cap tipus de desenrotllament econòmic en més de quatre mil anys, i mantenia com a opinió que: «la diferència entre la vida econòmica d'aquests períodes i la del món modern és només quantitativa, no qualitativa» (ROSTOVITZEFF, III, pàg. 335, n. 1).

Harry W. Pearson, en la seua anàlisi sobre la discussió, qualificà de sorprenent el poc aclariment que s'havia aconseguit en el plantejament del problema. En 1932, quan Rostovtzeff intervenia, després de 40 anys de debat, els representants de les postures modernista i primitivista eren incapaços de concebre, amb l'excepció parcial de Weber, que una economia elaborada, amb comerç, diners i llocs destinats a les operacions d'intercanvi, s'organitzara d'una altra forma que no fóra d'acord amb el sistema de mercat: «i si aquells quatre mil anys de desenrotllament seguien línies de força diferents de les del món modern? [...] El model d'estudi del període cenital de l'economia antiga no seria ja el capitalisme, sinó una organització diferent de la vida econòmica» (PEARSON, pàg. 58).

És a dir, la discussió estaria mal elaborada perquè no es recolza sobre la qüestió que els *substantivistes* plantegen com a principal: la presència o absència de mecanismes de mercat al si de l'economia d'una societat concreta.

Arribats ací, és convenient obtenir resposta a les preguntes bàsiques sobre l'objecte de la nostra atenció: què és el mercat? com i on el podem identificar?

Advertits del protagonisme del mercat, com a mecanisme de funcionament institucional al si de les nostres modernes societats, tractaré de respondre, i començaré amb una definició de L. M. Fraser ajustada a la manera dels economistes que són els que estudien i analitzen les accions d'aqueix procediment:

«No cal que dediquem molt de temps a la paraula 'mercat'. Des del punt de vista de l'economia, el mercat no és un edifici o un lloc determinat, sinó el conjunt dels negocis. Hi ha un 'mercat'. Hi ha el 'mercat' d'un tipus determinat de mercaderia, quan els interessos i decisions d'un determinat nombre de compradors i venedors afecten al preu unitari d'aqueixa mercaderia. El 'mercat' serà perfecte si cada comprador té coneixement i capacitat per poder servir-se'n d'aquest, de la qual cosa cada venedor demana, i cada venedor té ple coneixement i capacitat de servir-se'n d'allò que cada comprador ofereix» (FRASER, pàg. 131).

El *mercat perfecte* és una entelèquia, una declaració funcional que no s'adapta a la realitat institucional i àmpliament atomitzada dels mecanismes oferta-demanda. De manera que és més fàcil establir identificacions de mercats imperfectes que responen a necessitats d'economies sectorials diverses i independents.

En aqueixa complexitat resulta fàcil perdre la noció del mètode i la finalitat de l'anàlisi, en considerar els diferents procediments d'intercanvi com a mecanismes propis del mercat.

Tal vegada, la meua exposició resulte complexa, però necessite demostrar que el mercat i els mercats són qüestions diferents. El primer se singularitza per la qualificació que té com a institució social, els altres pel caràcter físic i múltiple que tenen.

Per comprendre-ho millor, tractaré de resumir l'opinió de Walter C. Neale respecte de les definicions institucionals del mercat (NEALE, pàg. 405 i següents). Si partim del fet concret que Neale exercia com a economista a la Universitat de Yale, no pot ser d'una altra manera que justifique el mecanisme creador de preus com la més pròxima de les explicacions sobre el mercat. Un mecanisme que resulta de la interacció oferta-demanda i que es desenrotlla al si d'un sistema que anomenem, precisament per això, *economia de mercat*.

Els preus faciliten l'accés de productes al mercat, compleixen la part activa de l'oferta, i permeten que aqueixos productes isquen del mercat com a conseqüència de la demanda que tenen.

Aquests economistes distingeixen entre *mercats de productes* i *mercats de factors*. Els primers operen en mecanismes d'oferta-demanda sobre mercaderies que han sigut transformades per adequar-les a unes necessitats concretes. El caràcter finalista d'aquests productes i les mancances que provoquen l'adquisició d'aquests, permeten qualificar-los igualment com a *mercats de béns de consum*.

Els mercats de factors engloben les transaccions dutes a terme a l'entorn de l'oferta-demanda de recursos naturals, recursos humans i diners. Són els denominats mercats de la terra, de treball i de capital, als quals es poden obtenir tots els elements productius bàsics, sense els quals l'oferta generada als mercats de béns de consum no existiria.

L'element consubstancial i derivat del funcionament oferta-demanda en tots aquests mecanismes és el preu, que abans d'atendre al joc del gust i la necessitat (pel que fa a la demanda) ha de respondre a criteris de mínima rendibilitat en la part que els ofereix, és a dir, cobrir i superar els costos en els mercats de productes, als que s'afegeixen consideracions extraeconòmiques, en el cas dels mercats de factors.

De manera que, mentre els economistes analitzen comportaments derivats d'aquests mercats creadors de preus, es refereixen sempre a l'anomenat *sistema de mercat autoregulat*, és a dir, un conjunt elevat de mercats sectorials que s'interrelacionen i interactuen cada vegada que un d'aquests es veu afectat per condicions del tipus que aquestes siguen, i que només existeix des de l'últim terç del segle XIX.

Tots aquests conceptes bàsics ens ajuden a distingir entre el mercat com a institució i el mercat físic. En aquest segon cas no hi ha cap dificultat per entendre que es tracta d'un lloc on la gent es reuneix per intercanviar

productes; no obstant això, tal vegada resulte més difícil comprendre que tota acció d'intercanvi no constitueix forçosament una acció de mercat en el sentit dels economistes. Dit d'una altra manera, els mercats creadors de preus han sigut una excepció històrica, com a conseqüència que els éssers humans han conviscut més habitualment amb les relacions de caràcter econòmic basades en la reciprocitat, la redistribució i els preus fixats de bestreta.

Aquesta és, almenys, la postura dels *substantivistes*, els quals es neguen a aplicar a l'anàlisi de qualsevol sistema econòmic les categories de valor, preu, salari, benefici, renda, interès, etc., que només consideren vàlides per a l'anàlisi de les economies de mercat.

Karl Polanyi, el principal representant d'aquests teòrics de la història econòmica, tipificà els procediments de transacció en les societats precapitalistes. Els mecanismes de reciprocitat, redistribució i intercanvi, identifiquen economies que en alguns casos poden, fins i tot, coexistir al si d'una mateixa societat (POLANYI, pàg. 289 i següents).

Les economies organitzades sobre mecanismes de reciprocitat, pròpies de col·lectius tribals i sense diferenciació social, es caracteritzen per la pràctica d'intercanvis homogenis. La redistribució és pròpia de societats estatals i fortament jerarquitzades; en aquestes, el màxim dirigent administra els béns rebuts com a tributs o exaccions i els redistribueix des de centres d'emmagatzemament dependents de temples i palaus.

Pel que fa a l'economia d'intercanvi pròpiament dita, Polanyi distingeix dos tipus exactament diferenciats: el *Treaty Trade* i el *comerç de mercat*.

a) El *Treaty Trade* o *comerç per tractat*, seria propi d'economies que utilitzen àmpliament els «diners» i practiquen importants operacions d'intercanvi, però en les que no existeix encara la noció clara de lucre o benefici econòmic, ni el mercat com a mecanisme creador de preus. La causa d'això és el fet que els preus es fixen per endavant per tractat o per acord previ entre les parts. La institució que administra i regeix l'activitat comercial i que determina, al mateix temps, els acords amb la població nativa en un territori llunyà és el port de comerç (*port of trade*), definit també com el lloc on es porta a terme el comerç de tractat.

b) El *comerç de mercat* apareix en un sistema econòmic caracteritzat exclusivament pel funcionament de la institució del mercat. Un sistema que ja no requereix participar activament de les relacions socials, polítiques o de parentiu, que existeixen al si de les distintes societats i de les que no poden prescindir les economies de reciprocitat, redistribució o tractat. En el comerç de mercat ja operen els mecanismes de l'oferta i la demanda i el concepte de preu, que caracteritzen aquesta institució. Segons els *substantivistes*, el mercat institucional no sorgeix abans del segle IV aC, encara que això no implica la desaparició d'aqueixos altres procediments de transacció, amb els que conviu al si d'una mateixa societat.

La utilització, en el nostre idioma, d'una mateixa paraula que defineix,

tant el lloc físic en el que es duen a terme intercanvis comercials, com el procediment institucional que caracteritza uná economia monetària, ha de ser tinguda en compte per evitar confusions no desitjades.

EL CAS ROMÀ: ECONOMIA REDISTRIBUTIVA O ECONOMIA ORGANITZADA?

El període republicà

Si apliquem a Roma el model d'investigació que acabem de veure, distingirem amb certa precisió el moment en què es produeix l'adopció d'un sistema d'economia monetària i, per tant, l'abandó de l'economia natural practicada fins aqueix moment.

Durant el primer terç del segle III aC, les finances romanes s'integraren en el sistema d'economia monetària que l'administració hel·lenística ja practicava, en coincidència amb l'última fase d'incorporació dels territoris itàlics i de la guerra amb els epirotes de Pirros³. El fet serví per modernitzar els procediments de gestió i la posició dels membres de l'elit social davant dels beneficis derivats de la imparable expansió territorial. L'aparició de la moneda i el canvi de mentalitat davant de la idea del lucre, sorgiren en una societat protagonitzada per ambiciosos dirigents, i cada vegada més convençuda del protagonisme internacional que detenia. No ha de resultar estrany que aquests dos fenòmens coincidiren en el temps, perquè els dos foren conseqüència del nou estatus romà de guerra i riquesa.

El principal factor de recuperació amb què comptava Roma al terme d'una campanya militar ho constituïa, precisament, el resultat d'aquesta. En 293, el triomf sobre els samnites, va aportar a l'erari públic 1.830 lliures de plata i una estimable quantitat de bronze (T. Livi, 10, 46, 5). Aquest és un exemple dels molts que afavoriren, en aqueix moment, la integració en un sistema monetari de simplificació financera.

És important destacar que, cap a 235 aC, finalitzada la primera guerra amb Cartago, al revers dels asos romans apareix encunyada una proa naval, símbol del poder marítim i tot un indicador de les noves apetències de Roma (THOMSEN, III, pàg. 170). En menys de cinquanta anys la república havia integrat el creixent desenrotllament econòmic en un sistema de valors monetaris i s'encaminava cap a la segona confrontació amb els cartaginesos, plataforma de la expansió «mundial» d'aquesta i generadora d'una nova i més complexa ideologia en els grups dirigents republicans, la derivada de l'afany de lucre i integrada en els valors egoistes d'un ampli i comú sistema d'intercanvis.

3. La influència sorgida dels intercanvis amb països grecs motivà l'emissió de monedes romanes de plata, i posteriorment d'or, en vespres de la primera guerra púnica, precedides per la utilització d'una moneda romanocampaniana en la guerra contra Pirros. Les ciutats de Campània, en contacte amb les colònies costaneres gregues, ja havien utilitzat moneda de plata anteriorment. Per a P. GRIMAL (*Le siècle des Scipions. Rome et l'hellenisme au temps des guerres puniques*, París, 1975, pàg. 96-97), tot això és un motiu més de l'hel·lenització de Roma en aqueixa època.

L'expansió mediterrània obrí un ventall impressionant de possibilitats econòmiques davant de les quals Roma hagué d'improvisar i adaptar els interessos públics als privats. Per exemple, a la base de la recent economia monetària que havia assolit, necessitava un instrument d'inversió financera que atragués el capital, a canvi d'un gran guany, mitjançant la gestió econòmica, però l'antiga Roma no disposava d'un organisme públic de tresoreria per coordinar les operacions financeres de l'estat, tant internes, com de projecció provincial, ni tampoc conegué l'ús de documents mercantils amb valor dinerari. La solució instrumental a aquests problemes es trobà a les *societates*.

En l'evolució d'aquestes agrupacions de capital es poden distingir dues etapes ben diferenciades en el desenrotllament d'aquestes institucions financeres, que corren paral·leles al desenrotllament de l'economia mercantil de la Roma republicana:

- a) La primera comprendria des de l'origen d'aquestes fins a l'últim terç del segle II aC. Aquest període es caracteritza per la poca atenció de la llei cap a la constitució d'aquestes institucions, per la dependència que de d'aquestes tingué l'estat per executar la política expansionista i per donar coneixement públic dels components d'aquestes (*socii*).
- b) La segona etapa s'inicià a l'època dels conflictes socials interns de Roma i quasi com una conseqüència d'aquests. L'any 123 aC, Caius Gracus regulà les condicions per les quals havia d'adjudicar-se l'arrendament de tota la província d'Àsia, mitjançant la *Lex Sempronia de vectigalibus*. Les *societates* adquiriren, almenys aparentment, una nova naturalesa que emparava els seus *socii* en l'anonimat, o si es prefereix, en la privacitat de les seues dades personals. Foren conegudes amb el nom de la província de la qual explotarien els recursos i fins i tot, en ocasions, amb el del tipus d'impost arrendat: *Societas Asiae*, *Societas Bithynica*, *Societas portus et scripturae Siciliae*, etc. i l'efecte més pernicios per a l'economia romana fou la gran acumulació de capital⁴. El final d'aquest període i la gradual desaparició de les *societates* es produiria durant l'alt imperi (FERRER 2002, pàg. 302 i següents).

L'aplicació dels procediments financers, per mitjà de la utilització de les *societates*, afavorí l'aparició i consolidació d'un sector social i financer fortament relacionat amb els negocis estatals: l'*ordo publicanorum* (FERRER, 1996, pàg. 21-26).

Les primeres *societates publicanorum* foren creades com a institució dedicada a una sola finalitat o negoci (*unius rei*) i estigueren emparades en

4. G. ÜRÖGDI, *RE*, Suppl. XI, s. v. *publicani*, col. 1204; Cic., 2 *Verr.*, 3, 12, fa referència a la *locatio censoria* de la terra, de conformitat amb aquesta *lex Sempronia*.

les condicions del dret comú, amb obligació de declarar el nom dels seus socis i de repartir, proporcionalment a les aportacions dels seus components, tant els guanys com les pèrdues.

Les *societates* de la segona fase disposaven d'un gran nombre d'accionistes que es repartien desigualment el capital aportat, amb una immensa majoria que participava en quantitats mínimes, mentre algun soci posseïa un terç (*ex triente*) i fins i tot dos terços (*ex besse*) del capital⁵. És possible que, al costat dels socis declarats, existiren *affines* o *participes*⁶ que adquirien les seues accions de mode anònim, sense que els seus noms foren comunicats oficialment⁷. En aquest cas, aquests individus no podien formar part de la direcció de la companyia. L'existència dels xicotets accionistes es justificava per la necessitat de capital generada davant de les inversions que les *societates* acumulaven en negocis successius⁸.

L'explotació dels recursos naturals dels territoris conquistats i els grans negocis derivats de la comercialització o manufactura d'aquests, generaren un elevat benefici dels capitals invertits, tan desigualment repartit que no només concentrà tots els guanys a Roma, sinó que a més possibilità l'eixamplament de les diferències socials internes i, a la fi, la descomposició dels valors tradicionals romans i la pèrdua de cohesió ciutadana de la república oligàrquica.

La *societas* esdevingué l'instrument financer de la conquesta davant de la manca d'un organisme públic *ad hoc*. No sabem que hagués ocorregut en cas contrari, però la veritat és que els pressupòsits bàsics d'aquest aspecte del dret públic a occident s'han desenrotllat, a través dels segles, d'acord amb aqueixa realitat de participació privada en els negocis estatals, o dit d'una manera més convencional, capitals privats al servei de l'estat i un estat utilitzat en benefici d'interessos particulars.

L'imperi

La pau i l'assentament del principat com a sistema polític, crearen un ambient de condicions altament favorables perquè l'economia altoimperial abastara, durant el segle II, el punt àlgid de l'expansió d'aquesta. Aqueixes condicions incloïen un enreixat de rutes terrestres, perfectament dissenyades i mantingudes, una xarxa fluvial per atendre les terres de l'interior i, sobretot, el Mediterrani, un mar sobre el qual es bolcava el perímetre demogràficament més dens i, naturalment, amb majors nivells de consum de tot l'imperi; un mar, a més a més, totalment pacificat, sense pirateria i allunyat de qualsevol

5. R. CAGNAT, *Daremberg-Saglio*, IV, s. v. *Publicani, publicum*, pàg. 752.

6. Així s'interpreta al passatge de T. Livi, 43, 16, 1.

7. Aparentment, la transmissió de *partes* societàries esdevingué habitual al fòrum romà, segons M. ROSTOVITZEFF, «Geschichte der Staatspacht in der Römischen Kaiserzeit», *Philologus*, Suppl. IX, 1902, (reimp. Roma, 1971), pàg. 372, en contra, C. NICOLET, *Roma y la conquista del mundo mediterráneo 264-27 aC*, I, Barcelona, 1982 (París, 1977), pàg. 183.

8. G. ÜRÖEDI, *loc. cit.*, col. 1204.

zona conflictiva, amb favorables condicions de navegació i ports estratègics per a la càrrega i la distribució dels productes de consum: Gades, Tarraco, Òstia, Puteoli, Cartago, Leptis Magna, Corint, Rodes, Alexandria, etc. a tot això caldria afegir l'augment del nombre de consumidors, el creixement de la demanda en productes sumptuaris i luxosos i la normalització del sistema d'intercanvis, sotmès a una sola administració en tan vast territori.

El dinamisme d'aquest període tingué en el comerç el principal referent de la nova economia mercantil. El comerç fou, després de l'agricultura, la segona font de recursos de l'imperi; l'activitat d'aquest, a partir del segle I, la dirigiren mercaders orientals, en detriment dels antics negociants itàlics que havien iniciat el trànsit d'homages i productes quan Roma s'aproprià dels antics territoris hel·lenístics. El comerç operà en totes les direccions derivades de l'ampli àmbit geogràfic del territori imperial; però, al mateix temps, s'aplicà en dues corrents de tràfic definides per la naturalesa o per la procedència de les mercaderies: comerç interior i comerç exterior.

El comerç interior fou una activitat essencialment mediterrània, complementada a les costes atlàntiques i als territoris continentals. En aquest comerç trobà l'imperi la satisfacció de la major part de les demandes que tenia, excepció feta dels productes exòtics. Els circuits comercials tipifiquen tres fluxos distints d'intercanvi: local, interregional i centralitzat. En l'àmbit local es generà un comerç permanent d'escàs volum, l'existència del qual es detecta en cadascuna de les ciutats; el comerç interregional es generà en els grans ports marítims i en els enclavaments urbans situats en els principals nusos de comunicació, igualment, els cursos del Rin i del Danubi serviren d'enllaç interior entre les allunyades zones de Bretanya i del mar Negre; quant al comerç centralitzat, la característica diferenciadora d'aquest la constitueix el protagonisme de la ciutat de Roma, on conflúen les quatre principals rutes marítimes de l'imperi: les procedents d'Alexandria, Cartago, sud de la Gàl·lia i Hispània. Les mercaderies transportades provenien tant de la producció interna de les províncies com de la importació exterior, i en el cas específic de Roma tingué rellevància especial l'aprovisionament de *l'annona* (cereals i oli) sense el que la gran ciutat no podria haver subsistit.

El comerç exterior es caracteritzà per l'elevat cost d'adquisició que les importacions (pagades en or) d'aquest representaven per a Roma; es tractava de productes sumptuaris o d'impossible aprovisionament a l'interior de les fronteres imperials: ambre del Bàltic, esclaus, pells, cuiros, cavalls, joies, seda xinesa, pebre de l'Índia, encens d'Aràbia, pedres precioses, etc. La procedència d'aquestes importacions determinà quatre direccions diferents per a aquest flux comercial: el nord d'Europa, a través del lloc fronterer de Carnuntum, al Danubi, fins a Aquilea, al Mediterrani; els països del nord del mar Negre, des de les ciutats costeres d'Òlbia i de Tanaïs, a les desembocadures dels rius Dnièper i Don; Àfrica del nord, per Núbia, la vall del Nil i Leptis Magna; i Extrem orient i Aràbia, des d'on arribaven els productes més exòtics i valuosos en tres rutes distintes,

que confluïen a Antioquia i a Alexandria, el gran port comercial de l'imperi.

Però la importància d'aquest comerç no ha d'interpretar-se fins a l'extrem de confondre l'activitat mercantil com l'objecte econòmic d'interès prioritari, aqueix privilegi correspon a la propietat de la terra i les rendes agrícoles d'aquesta, que a finals de l'imperi superarien en proporció de 20 a 1 les procedents de la indústria artesanal i del comerç (JONES, pàg. 465). L'economia romana es caracteritza per una absència total del concepte d'inversió productiva, els rics consumeixen riqueses i no inverteixen formalment, la seua idea del lucre es materialitza en els conceptes de propietat i préstec i no en els d'explotació i participació directa (GARNSEY - SALLER, pàg. 62) Un altre element tradicional d'aquesta economia és el procés dinamitzador d'intercanvi que provoca l'expansió, el manteniment dels exèrcits en campanya i l'abast de Roma (*annona* imperial). De manera que el transport de gra en concepte de tribut a l'*Urbs* (amb August, de 200.000 a 400.000 tones per any, GARNSEY - SALLER, pàg. 104-105) i les necessitats de l'exèrcit (d'unes 100.000 a 150.000 tones de blat anual, entre els segles I al III, GARNSEY - SALLER, pàg. 109-111) constituïren obligacions institucionals, derivades de l'organització estatal i, per tant, alienes a qualsevol mecanisme de mercat.

No va haver-hi ací demanda ni oferta; només un procediment estatal, forçat per les necessitats de gestió pública. Un comerç per ordre de l'estat i exercitat sota el control d'aquest. Al capdavant, els processos de redistribució i comerç de tractat (postulats per Polanyi i ratificats per Finley⁹) en coexistència amb operacions mercantils pròpiament dites, encara que quantitativa i qualitativament inferiors al comerç de gestió pública.

En efecte, la demanda d'articles manufacturats fou relativament escassa i una tecnologia endarrerida i escassament innovadora¹⁰, al costat del problema dels riscos i incomoditats del transport terrestre, impediren estendre els fluxos d'oferta-demanda més enllà de les relacions entre necessitats locals i artesans de la pròpia zona.

Així, a Roma coexistiren els procediments de mercat, propis de les economies monetàries, amb aquells practicats independentment de l'existència o no d'aqueixes economies. L'ús dels diners i l'aplicació del mecanisme oferta-demanda-preu, no pot utilitzar-se per detectar el grau de desenrotllament d'una societat en un moment concret. En el nostre cas, per descomptat, ens trobem davant d'una societat preindustrial, el sistema de valors predominant de la qual pertany a l'aristocràcia terratinent, que veu en els pròspers mercaders una amenaça per a aqueixos preceptes tradicionals. No obstant això, l'experiència històrica ensenya que aquests mercaders rics són fàcilment seduïts per la ideologia dominant, al mateix

9. Vid. nota 2 *supra*.

10. Es considerava treball més productiu l'executat per un nombre més elevat d'obriers; vid. M. I. FINLEY, «Technical innovation and economic progress in the ancient world», *Economic History Review*, XVIII, 1, 1955, pàg. 29-45.

temps que tracten d'integrar-se, fóra com fóra, en l'aristocràcia a través dels diners i el matrimoni.

D'aquesta manera, és impossible provocar un canvi en l'ordre social tradicional que, en el nostre cas, només hauria pogut modificar-se amb la consolidació pròpia d'una classe de rics comerciants en evolució cap a una nova classe empresarial, disposada a invertir en manufactures industrials i consolidació d'antics mercats tradicionals.

Però, això hagués sigut possible en el context jurídic romà? Sembla que no. Vegem-ho. Els emperadors actuaven, des de la postura incontestable del decret, gravant amb gran voracitat fiscal tot tipus d'activitat susceptible de generar algun rendiment econòmic.

El mercat, com a mecanisme institucional autònom, no hauria pogut suportar decisions com la creació del *crisargiros* o *collatio lustralis*, també anomenat «taxa de l'or dels comerciants», instaurat per Constantí. Aquest tribut fou un autèntic malson per als contribuents, que es veieren obligats a suportar-lo, s'aplicava cada cinc anys (*lustralis*) i existia la possibilitat de demorar el pagament durant els quatre següents, de manera que era freqüent arribar al venciment amb un elevat índex de mora en la recaptació d'aquest. No ha d'estranyar, per tant, la dolorosa lamentació que es desprèn d'aquest paràgraf de Zòsim (11, 38, 2-4) per a un període situat entorn de l'any 314 dC:

«Fou ell [Constantí] qui va imposar també el pagament d'or i plata als que, per tot el món, es dediquen al comerç i als que a les ciutats posen a la venda tot tipus d'objectes, i ho va fer fins amb els més humils, sense permetre tan sols que les desgraciades prostitutes s'alliberaren d'aquest impost, de manera que quan s'aproximava el venciment del termini de 4 anys que hi havia per pagar, es podia ser testimoni de llàgrimes i laments en tota la ciutat, i una vegada vençut el termini, de les fuetades i tortures infligides als membres dels que no podien suportar el pes d'una multa, a causa de la seua extremada indigència. Les mares vengueren els seus fills i els pares portaren les seues filles a la casa de la prostitució, perquè necessitaven per sobre de tot reunir, amb el treball d'elles, els diners que els demanaven els cobradors del *crisargiros*».

Cap sistema mercantil hagués admès tampoc les desconsideracions institucionals cap a la professió de comerciant. Segons podem comprovar al capítol 13 del Codi de Teodosi, dedicat al *crisargiros*, aquesta taxa lustral, pagadora en terminis ajornats, també s'exigia a «els que habiten al palau, clergues, homes poderosos, si practiquen la compra i la venda, perquè ni tan sols els més potents han de quedar exempts, ja que ells no han de dedicar-se al comerç, o han de pagar la taxa» (*CTh*, 13, 1.5).

I no només les disposicions imperials, també resultaren intervencionistes i estranyament moralitzants les adoptades pels governadors provincials,

com aquesta de Pisídia: «i ja que se m'assegura que abans dels pertinaços rigors d'aquest hivern, el preu del modi¹¹ de blat era de 8 o 9 asos, i perquè seria profundament injust que la fam dels seus conciudadans es convertís en lucre per a ningú, prohibisc que es venga blat a més d'un denari el modi»¹².

Es pot parlar de mercat institucional en aquestes condicions? Naturalment que no. I si el mercat requereix un tipus determinat d'individus, implicats en l'esforç productiu i equiparats socialment a qualsevol terratinent, quina classe empresarial podia sorgir en una societat que, com acabem de veure, idealitza el rendista i penalitza el tracte comercial? La resposta és cap.

Dit d'una altra manera, no es produïen les condicions favorables per a l'existència exclusiva d'un sistema de mercat, ni en els mecanismes, ni en els protagonistes d'aquest. La personalitat de l'emperador es va prendre com a model d'aristòcrata i ric propietari, i la seua capacitat de decisió generà un permanent intervencionisme. Un intervencionisme que no hem de confondre amb un enfrontament entre interessos públics i privats com, si de dos cossos institucionals es tractara. És cert que l'emperador, com a defensor dels interessos públics, representa a l'estat i porta amb ell tota la càrrega jurídica dels drets del ciutadà, però a l'altra banda no hi ha un cos social d'homes de negocis preocupats per la producció i els beneficis d'aquesta, i conscients de la seua força col·lectiva; ací només trobem interessos especulatius i un excés d'afany de lucre entre els traficants; mentre els terratinents se senten identificats amb l'actitud de l'emperador.

Com destacà Max Weber, es nota en aquesta època l'absència de la força col·lectiva dels posteriors gremis medievals, especialment els *arti maggiori*, dels que formaven part «les gents cultes i acabalades, en el sentit de la burgesia moderna» (WEBER, pàg. 276).

Més proves; la suposada preocupació social que els «economistes» de Dioclecià reflectiren en el preàmbul de l'Edicte del preu màxim, inclou un dur al·legat contra els especuladors:

«...una avarícia envoltant i una ardent ànsia de lucre ocupen per a alguns el lloc de la religió i fan pensar a gents sense probitat ni temprança que és més necessari desfer la fortuna de tots els seus conciudadans, que no abandonar els seus plans, i ja que no poden per més temps tancar els ulls davant dels quals per la seua causa han sigut reduïts al límit de la condició humana, convé que Nos, que hem vist aquestes coses i que som pares del gènere humà, intervinguem en l'afer per la nostra sobirana justícia [...]

Qui, en veritat, tindria tan dur el cor i es trobaria tan desproveït d'humanitat, fins al punt de poder ignorar i deixar de sentir el descontrol dels preus que s'ha estès en els afers de diners, tant en

11. Aproximadament 6 + kg.

12. M. MC. CRUMM i A. G. WOODHEAD, *Documents of the Flavian Emperors*, Cambridge, 1961, núm. 464.

els que afecten a les mercaderies com els que concerneixen a la vida diària de les ciutats, descontrol tal que el desig desenfrenat de rapinya no està temperat per l'abundància de productes ni per la prosperitat de les collites? Fins al punt que els homes especialitzats en aquest tipus de tràfic, amb l'ànim cada vegada més inquiet, arriben a examinar la cotització dels astres, espion els vents i les perturbacions atmosfèriques i, en la seua maldat, no poden suportar que les terres fèrtils, inundades per les pluges celests, esperen collites futures, i consideren un perjuí personal l'abundància de béns que proporciona la clemència del cel [...] Encara que cadascun d'ells posseeix una immensa fortuna, que podria bastar de sobra per a poblacions senceres, corren darrere del menor guany i apliquen percentatges inhumans. Imposar una mesura a la seua avidesa, aquesta és, benivolguts provincials, l'exigència dels interessos comuns de la humanitat [...] Qui pot ignorar que les trampes audaçment esteses contra la utilitat pública allà on la salvació comuna requereix l'enviament dels nostres exèrcits, no només a nuclis habitats i llocs fortificats, sinó a tots els camins, desperten en l'ànim de lucre el desig d'aplicar uns preus de les mercaderies no quatre vegades o vuit vegades més elevats, sinó tan alts que la llengua humana és incapaç de donar nom a aqueixa especulació, que finalment es prive el soldat de les seues primes i de la seua paga per haver fet una compra i que la contribució del món sencer per a la manutenció de l'exèrcit quede a mercè dels abominables guanys de lladres, com si els nostres soldats oferiren amb les seues pròpies mans els resultats de les seues campanyes i les penes que han passat a aquests que s'aprofiten de tot, i que aquests saquejadors de l'estat els roben tots els dies la quantitat que els correspon als soldats? [...] La moderació haurà de ser la norma general entre venedors i compradors que vagen als ports o a recórrer províncies alienes. Que sàpien, en els temps d'irremeiable carestia, no superar els preus fixats per a cada cosa. Que l'última raó del seu negoci no la guie el desig d'acaparar o de comprar ací per vendre allà [...] si algú té la gosadia d'actuar contra el que disposa aquesta norma, siga condemnat a pena capital. Que ningú no pense que aquest edicte és molt sever, quan tan fàcilment pot evitar-se la pena d'aquest mitjançant l'observança de la moderació. I que quede sotmès a igual perill qui consenta que s'eludisquen aquestes normes per esperit de lucre o ànsia d'acaparament. Serà mereixedor d'una pena semblant aquell que, en posseir existències de gèneres alimentaris i d'objectes de primera necessitat, considere oportú, arran del nostre decret, retirar-los de la circulació; perquè el càstig hauria de ser fins i tot més rigorós per al que crea la penúria que per al que la manté burlant la llei [...]».

Com podem comprovar, l'emperador («*qui parentes sumus generis humani*») compleix el seu rol de defensor de la «utilitat pública» i dels

«interessos comuns» i caracteritza aqueixos traficants de mercaderies de primera necessitat, com a autèntics delinqüents.

Cal aclarir que, en algunes ocasions, coincidien en el mateix estatus el traficant i el terratinent, i es confirmava, una vegada més, aqueixa indefinició socioeconòmica dels notables i l'absència de la força del gremi. En aquests casos, la política imperial d'insistir en la prohibició de vendre a preus desorbitats, castigava doblement l'especulació i arribava a enfrontar-se als propietaris, com en aquesta opinió de Julià l'Apòstata sobre tots els que agreujaven la carestia de béns necessaris:

«Tu [Julià] t'has enfrontat als comerciants, prohibint-los que venguen les seues mercaderies tan cares com ells voldrien, tant al poble com als nostres hostes de pas. Els comerciants, per la seua banda, culpen els terratinents. Però també t'has enemistat amb aquests últims, en obligar-los a sotmetre's a la llei. D'altra banda, els notables de la ciutat estan doblement penalitzats. Abans de la teua arribada, sens dubte, gaudien alegrement dels avantatges dels seus dobles ingressos, al mateix temps propietaris i comerciants; avui estan descontents, i amb raó, per haver quedat sense fonts d'ingressos [...] Als rics els prohibisc que ho venguen tot a preu d'or» (Julià emperador, discurs, 7, 20, 28).

En general, aquestes disposicions mancaven del rigor necessari per abordar i solucionar el problema més enllà de la simple prohibició, però en aquest cas, Julià va modificar alguns mesos després la seua política. En advertir que la crisi principal era conseqüència d'una carestia de blat, i que els altres preus augmentaven, a mesura que ho feia, la demanda dels aliments de substitució, l'emperador decidí importar blat i vendre-ho a baix preu. Es comercialitzaren 422.000 modis¹³, trets, en part, de les provisions de l'exèrcit i, en part, dels voltants:

«Hi ha abundància de tot, però tot és massa car. L'endemà vaig tenir una reunió amb els vostres notables i vaig tractar de convèncer-los que era millor que menysprearen el benefici il·lícit i tractaren honradament els seus conciutadans i els estrangers. Ells em prometeren que s'ocuparien de l'afer, durant els tres mesos següents no em vaig ocupar de la qüestió i m'ho vaig prendre amb paciència, però la seua negligència ha sobrepasat tot l'imaginable. En veure que les queixes populars estaven fundades i que el mercat estava bloquejat, no per escassetat de mercaderies, sinó per la insaciable cobdícia dels propietaris, vaig realitzar una taxació equitativa de tots els productes i vaig publicar per tot arreu el meu edicte. De fet, hi havia gran provisió de tots els altres productes: hi havia vi, oli i tota la resta. En canvi, faltava blat, ja que la collita havia

13. Quasi 2.750 tones de blat.

sigut insuficient a causa de les recents sequeres. De manera que vaig decidir que s'anés a buscar-ne a Calcis, Hieràpolis i a les ciutats dels voltants. He reunit per vosaltres 400.000 mesures. Una vegada consumit aquest blat, us he dedicat primer 5.000, després 7.000 i ara 10.000 modis, tots ells dels meus havers personals. He regalat a la ciutat el blat que acabava de rebre d'Egipte i, en comptes d'exigir el preu fixat per 10 mesures, he cedit 15 al preu que abans es demanava per 10» (Julià emperador, discurs, 7, 41).

L'arribada de blat de les ciutats veïnes confirma el caràcter especulatiu d'aquesta crisi, mentre la intervenció imperial demostra fins a quin punt convivien el mercat i la redistribució, especialment als mecanismes d'abast local (sovint coneguts com *nundinae*). El caràcter de béns necessaris que aquests mercats locals abastien evità que els afectara la duresa de la crisi del segle III que, no obstant això, tan notablement reduí el comerç internacional. El mecanisme del mercat no podia operar en aquests casos en què la necessitat era exacerbada per una carestia provocada.

Durant el segle IV s'evidencia una reanimació del comerç, especialment a Orient per haver suportat millor l'envit dels problemes del segle anterior i afavorit per l'estabilitat i la pau del nou període, però el protagonisme de l'emperador no desapareix. L'economia es ressent per la falta de confiança en la moneda de billó, l'ús de la qual havia potenciat Dioclecià, i la reacció de Constantí serà posar en circulació una nova moneda, el sòlid, fort en la valoració i apreciada per l'or en què era encunyada. La nova moneda permeté suportar les més importants negociacions d'intercanvi fins ben entrat el segle V. Però, com reconeix l'autor del *De rebus bellicis*, aquesta decisió constantiniana perjudicà greument les classes inferiors i engrandí les diferències entre rics i pobres, en perdre's tota la credibilitat i confiança en les monedes de coure, que sovint s'utilitzaven de manera quotidiana per aquests (MAZZARINO); però, una vegada més, la inexistència de l'esperit gremial, apuntada per Weber, impedí l'aparició d'un mecanisme oferta-demanda.

Definitivament, la importància de la redistribució i el comerç de tractat superà amb molt la presència institucional del mercat i el mecanisme autònom de creació de preus d'aquest. Preus que, com acabem de veure, eren més deutors de les decisions dels governants que de l'impuls de l'oferta i la demanda.

Però, almenys, s'establiren les bases d'un procés que sorgiria amb enorme força al compàs de la recuperació ideal de l'antiguitat clàssica. Una economia mercantil que, des de finals de l'edat mitjana i el Renaixement, trobarà millors condicions de desenrotllament i afavorirà l'aparició d'una activa burgesia, capaç, ara sí, de protagonitzar un nou temps.

BIBLIOGRAFIA

- K. BÜCHER, *Die Entstehung der Volkswirtschaft*, 5a ed., Tubinga, 1906 (1893).
- J. J. FERRER MAESTRO, «Poder económico en Roma: el *ordo publicanorum*», *Millars. Espai i Història*, XIX, 1996, pàg. 21-26.
- J. J. FERRER MAESTRO, «De la *societas* al individuo: datos hispanos sobre la nueva fiscalidad del principado», en A. Alonso, S. Crespo (eds.), *Scripta Antiqua in honorem A. Montenegro Duque et J. M. Blázquez Martínez*, Valladolid, 2002, pàg. 303-307.
- M. I. FINLEY, «Technical innovation and economic progress in the ancient world», *Economic History Review*, XVIII, 1, 1955, pàg. 29-45.
- M. I. FINLEY, *La economía de la antigüedad*, Mèxic, 1975 (Berkeley, 1973).
- M. I. FINLEY, «The Ancient City: From Fustel de Coulanges to Max Weber and Beyond», en *Comparative Studies in Society and History*, 19, 1977, pàg. 305-327 (trad. «La ciudad antigua: de Fustel de Coulanges a Max Weber y más allá», en *La Grecia antigua. Economía y Sociedad*, Barcelona, 1984, cap. I).
- M. I. FINLEY ed., *The Bücher-Meyer Controversy*, Nova York, 1979.
- M. I. FINLEY, *Historia antigua. Problemas metodológicos*, Barcelona, 1986 (Londres, 1985)
- L. M. FRASER, *Economic Thought and Language*, Londres, 1937, pàg. 131
- P. GARNSEY i R. SALLER, *El imperio romano. Economía, sociedad y cultura*, Barcelona, 1991 (Londres, 1987).
- A. H. M. JONES, *The Later Roman Empire*, Oxford, 1964.
- S. MAZZARINO, *Aspetti sociale del quarto secolo. Ricerche di storia tardo romana*, Roma, 1951.
- E. MEYER, «Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums», en E. Meyer, *Kleine Schriften zur geschichtstheorie und zur Wirtschaftlichen und politischen Geschichte des Altertums*, Halle, 1924 (1910), pàg. 79 i següents.
- W. C. NEALE, «El mercado en la teoría y la historia», en K. Polanyi, C. M. Arensberg, H. W. Pearson (dirs.), *Comercio y mercado en los imperios antiguos*, Barcelona, 1976 (Nova York, 1957) pàg. 405-421.
- H. W. PEARSON, «El debate secular sobre el primitivismo económico», en K. Polanyi, C. M. Arensberg i H. W. Pearson (dirs.), *Comercio y mercado en los imperios antiguos*, Barcelona, 1976 (Nova York, 1957) pàg. 49-59.
- K. POLANYI, «La economía como actividad institucionalizada», en K. Polanyi, C. M. Arensberg i H. W. Pearson (dirs.), *Comercio y mercado en los imperios antiguos*, Barcelona, 1976 (Nova York, 1957) pàg. 289-316.
- K. RODBERTUS, «Zur Geschichte der römischen Tributsteuern», *Jarbücher für Nationalökonomie und Statistik*, IV, 1865, pàg. 339 i següents.
- M. I. ROSTOVZEFF, *Historia social y económica del mundo helenístico*, 3 vols., Madrid, 1967 (Oxford, 1953, reed. 1998).
- R. THOMSEN, *Early Roman Coinage*, 3 vols., Copenhagen, 1961 (1957).
- M. WEBER, *Historia económica general*, Mèxic, 1964 (Munic, 1923).